

Геополитика и международни отношения

ИСЛЯМЪТ ПРИ ДЪРЖАВИТЕ-НАСЛЕДНИЦИ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ В КОНТЕКСТА НА НАЦИОНАЛНО-МАЛЦИНСТВЕНИТЕ ПРОБЛЕМИ И АСПЕКТИТЕ НА СИГУРНОСТТА. ЧАСТ III ПЪТЯТ НА ГЪРЦИЯ, БЪЛГАРИЯ И БОСНА В ТЪРСЕНЕТО НА ПОДХОДЯЩ МОДЕЛ.

ПРОФ. Д.И.Н. ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

E-MAIL: VALERYST11@YAHOO.COM

PERSONAL WEBSITE: WWW.VALERISTICA.IHIST.BAS.BG

Валери СТОЯНОВ е професор в Института за исторически изследвания към Българската академия на науките. Магистър е по тюркология на Софийския университет (1974), доктор по философия на Хумболтовия университет в Берлин (1981), доктор на историческите науки (2004). Научните му интереси са насочени към граничните области на историята, историческата етнология и антропология, Източна и Югоизточна Европа. Има над 150 научни публикации, отнасящи се до различни аспекти на помощните исторически науки (дипломатика, палеография, ономастика), евразийските конни народи (хуни,

българи, кумани), националните и малцинствени въпроси, проблемите на европейския ислям и др.

Резюме: В текста е предприет опит за очертаване в хронологичен план на ситуацията с мюсюлманското население в основните направления на балканския национален ландшафт с акцент на Гърция, България и Босна.

Ключови думи: Балкански ислям; Османско наследство; Югоизточна Европа; турци, бошнаци, помаци; мюсюлмани в Гърция, България и Босна; национална сигурност и малцинствена политика; уахабизъм.

ISLAM IN THE SUCCESSOR STATES OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE CONTEXT OF NATIONAL MINORITY ISSUES AND SECURITY ASPECTS. THE WAY OF GREECE, BULGARIA AND BOSNIA IN LOOKING FOR A SUITABLE MODEL.

PROF. DR. SC. VALERY STOYANOV

E-MAIL: VALERYST11@YAHOO.COM

PERSONAL WEBSITE: WWW.VALERISTICA.IHIST.BAS.BG

VALERY STOYANOV is a professor at the Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences. He holds a Master's degree in Turkic Studies from the University of Sofia (1974), a PhD degree from the Humboldt University in Berlin (1981) and a D.Sc. degree in History (2004). His scholarly interests are in the field of border studies of history, historical ethnology and anthropology, Eastern and Southeastern Europe. He has over 150 scientific publications on various aspects of the auxiliary sciences of history (diplomats, paleography, onomastics), Eurasian

equestrian people (Huns, Bulgarians, Cumans), national and minority issues, problems of European Islam, and more.

Summary: In the text an attempt is made to outline in chronological terms the situation with the Muslim population in the main directions of the Balkan national landscape, with an emphasis on Greece, Bulgaria and Bosnia.

Keywords: Balkan Islam; Ottoman heritage; Southeast Europe; Turks, Bosniaks, Pomaks; Muslims in Greece, Bulgaria and Bosnia; national security and minority policy; Wahhabism.

ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ – БОСНА

Западните Балкани обхващат земи и народи, които най-късно се обособяват в национални държави, ако не се броят православните Сърбия, придобила автономен княжески статут през първата половина на 19 в., и Черна гора, получила заедно със Сърбия независимостта си на Берлинския конгрес (1878). Останалите продължават и в началото на 20 в. да обитават две конкуриращи се културни пространства на западното християнство и на исляма в рамките на Хабсбургската и Османската империи. Затова, като изключим разположените на север Словения и Хърватска с незначителния си брой мюсюлмани, то Западните Балкани са и онази част на полуострова, която е била най-дълго време под въздействие на ислямската цивилизация, откъдето идва и по-големият брой сравнително компактно мюсюлманско население – в Албания, Косово, Санджак и най-вече в Босна.

Завладяването на Босна започва още при султан Мехмед II и след унгарското поражение край Мохач (1526) тя трайно остава под османска власт. С налагането на новия ред за пръв път обществената пирамида в страната става строго йерархична – на върха е султанът с неограничените си права, следват „професионалните османци“,¹ обслужващи държавата – чиновници на Високата порта (mülkiye), писари книжовници (kalemîye), военни (sevfiye) и духовници (ilmiye), а в основата стои производителното население (taua), без оглед на етническия му произход или верска принадлежност. Ислямският облик на държавата обуславя вертикалното разделяне в социума на мюсюлмани и немюсюлмани, като последните нямат същите права както мюсюлманите и са с по-различен статут и възможности за професионално развитие. Както навсякъде в европейските територии на империята, така и в Босна, това става една от причините за приемане на исляма от представители на завареното население.

Дълго време се е вярвало, че босненските мюсюлмани са потомци на следовници на средновековната „еретична“ босненска църква, които поради преследвания от страна на католици и православни, са преминали масово към Исляма. Оказва се обаче, че сред тях имало също потомци и на двете основни християнски деноминации – на източното православие и на католицизма, така че причините и ходът на конвертирането са дос-

та по-сложни. Често в „правата вяра“ отначало преминавал само главата на семейството, а едва след него – и останалите членове, така че след едно поколение всички вече били мюсюлмани. Като такива те имали по-добра перспектива за развитие – много от тях се включили в османските войски, участвали в походите срещу Хърватия, в обсадата на Виена или в 140-годишната окупация на Унгария, където, съгласно османските регистри, повечето гарнизонни войници са произлизали от територията на Босна. Сред османските военачалници от региона бил например Ахмед Херцегович, син на херцог Стъпан Вукчич Косача и брат на последната босненска кралица Катарина.² Друго име е това на Гази Хусрев-бег (син на османска принцеса и на произлизащия от Босна Ферхад-бег), който активно е участвал в дозавладяването на Босна, в битката при Мохач и в първата обсада на Виена.³ Прочутият Мехмед Соколлу паша, който при султан Сюлейман I. Великолепни достига до най-висшия пост на велик везир в османската администрация, е бил роден в сръбско семейство в с. Соколовичи, Босна и Херцеговина. Една особена група босненски мюсюлмани е тази на потуран-ите или потур-ите – хора, обърнати в исляма, но запазили връзка със старата си вяра, поради което нерядко били смятани и за неверници.⁴ По сведения на дипломати от 17 в., те са били „смесица“ от мюсюлмани и християни, четели са Корана, но са познавали и Евангелието, пиели вино в месеца за пост (рамазан), виждали са в Пророка Мохамед Светия Дух и са смятали, че неговото пристигане е било предречено още от Христос по време на Тайната вечеря. Такива възгледи, необичайни за исляма и за двете основни християнски деноминации, водят до предположението, че при т.нар. потурани (от потур + перс. мн. ч. -ан) може да става въпрос за потомци на босненските богомили или патарени. Във всеки случай, още големият босненски поет и мислител Safvet Beg Bašagić (1870-1934) е вярвал, че на турски език с думата potur е била обозначавана „сектата на средновековните босненски патарени“.⁵

Сложното културно наследство в Босна позволило там в османския период да намерят почва най-различни религиозни движения, обогатили духовно живота на мюсюлманите през 15-19 в. Наред с привнесените на Балканите суфистични ордени (бекташии, хелветии, мевлянии и пр.)

особено място заемало „еретичното“ течение на хамзаитите, наречени така по името на Хамза Бали (също Хамза Орлович или Хамза Бошняк) – вероятен потомък на шейх Хамза, получил във владение земя в Източна Босна в околностите на Зворник. Тяхното учение било критично към държавната власт, освен това те вярвали във възможната инкарнацията на Бога в човека в противоречие на ортодоксалния ислям. Ето защо са били преследвани от него, като представителите на ортодоксалната улема са били най-ревностните им критици. Разпространението на хамзаизма извън Босна, включително и сред корпуса на еничарите в Истанбул, обезпокоило османската върхушка. Хамза Бали и някои негови последователи били осъдени на смърт от шейх-юл-исляма и по заповед на великия везир Соколлу Мехмед паша били тайно екзекутирани в Истанбул на 6 юни 1573 г. Шест години по-късно великият везир е бил убит в двореца си на 11 октомври 1579 г. от дервиш, спадащ навярно към последователите на Хамза-Бали Бошняк.⁶

В османския период става преструктуриране на босненското общество. На върха на социалната пирамида застават мюсюлманските бегове, сред които – представители на еничарския корпус. Те притежават поземлени владения, обработвани от християнски крепостни, наричани кметове. Това е пример не само за обичайната във времето девалвация на титлите, но и за умишленото им семантично принижаване (кмет – от комит = комес, конт т.е. управител на област, граф – през кмет като обозначение за старейшина на населеното място – до кмет като крепостен работник в земите на бега). В хода на отчуждаването от централната власт през 19 в. беговете са създавали свои частни армии, използвани както срещу кметовете, така и срещу Високата порта. През първата половина на 19 в. са засвидетелствани четири въстания на босненски бегове срещу централната власт. Те били насочени главно срещу опитите за реформи по време на Танзимата. Едва при губернатора Ömer Lütfi Paşa (1860-1861) централната власт се налага над местните феодални структури.⁷ Пашата смазва размириците в Херцеговина, отменя нейния самостоятелен статут и премества столицата на страната от Травник в Сараево. А неговият приемник, Торал Osman Paşa (1861-1869), прокарва управленските реформи, като въвежда през 1866 г. нова адми-

нистративна система, разделяща Босна (вилает от 1867 г.) на седем санджака, подобрява инфраструктурата чрез строежа на пътища, светски училища и обществени болници, позволява и на двете християнски общности да издигат свои нови църкви и училища. Увеличените данъци на селското население, обаче, подклаждат нова съпротива. Политическата нестабилност се отразява и на честата смяна на султанските наместници. След Осман Паша за три години (1869-1871) се изредили трима, а на следващата 1872 г. – още трима сановници на този пост. Когато през 1875 г. избухват вълнения срещу бирниците в Херцеговина и те бързо припламнали и в други райони, новият губернатор прилага сила, подкрепян от беговете с техните въоръжени отреди. Въстанието на православните жители на Босна буди симпатии сред верските им събрата в Сърбия и Черна Гора. В 1876 г. младото сръбско княжество обявява война на Османската империя, като прокламира присъединяването на Босна. Русия се намесва на следващата година – това е „освободителната“ за нас руско-турска война. Великите сили успяват да парират растящото руско влияние на Балканите чрез ограничения по отношение на новопоявилата се българска държава и предаването на Босна и Херцеговина под управлението на Австро-Унгария.

Още в навечерието на войната през януари 1877 г. руският цар и кайзерът договарят в Будапеща сферите на влияние на Балканите. Потвърдено е Райхщадското споразумение от 1876 г. за недопускане създаването на нова голяма държава в европейските територии на Османската империя, визира се и въпросът за окупацията на Босна-Херцеговина от Двойната монархия. Той е уточнен с Високата порта преди започването на Берлинския конгрес – Босна да премине под управлението на Виена, но султанът като халиф да запази формалния си сюзеренитет над областта. За целта Австро-Унгария мобилизира 82 000 войници, които нарастват на 300 000 души. Босненските мюсюлмани се чувстват предадени от своите (султанът можел да отстъпва Истанбул, но не Босна) и оказват въоръжена съпротива. На навлезлите австро-унгарски войски противостоят 79 200 въстаници и 13 800 османски войника, поради което омиротворяването продължило цели три месеца.⁸

Поставянето на Босна и Херцеговина под контрола на Двойната монархия е повратна точка в историята на провинцията. От една западаща империя с определено средновековен облик тя се озовава в модерна за времето си многонационална държава. Населението посреща промяната различно в зависимост от етно-конфесионалната си принадлежност. Ако хърватите най-после заживяват заедно в обща държава, а сърбите са разочаровани поради откъсването им от православна Сърбия, мюсюлманите за пръв път се оказват в подчинение на една „неверническа“ власт, което противоречи на представата им за устройството на света. Затова Виена предприема целенасочени мерки по приобретането на това население.⁹

Подписаната през 1879 г. в Yeni Pazar (Нови Пазар) конвенция между Австро-Унгария и Османската империя гарантирала на мюсюлманите свобода на вероизповеданието и личната собственост. Те продължавали както и преди да споменават името на султана при молитвите си и да окачват по минаретата османски знамена. Малкото останали османски чиновници запазили своите позиции, използвана била и османската валута. Решението, Босна да не бъде присъединена към някоя от двете имперски половини, а да се управлява от общото финансово министерство само подчертава нейния по-особен статут. В административното устройство не настъпили големи промени – санджаците били трансформирани в околии (Kreise), а кадилъците – в райони (Bezirke). Нараснал обаче броят на служителите. Ако до окупацията Босна се е управлявала от едва 120 османски чиновника, то към 1908 г. количеството на държавната администрация е било увеличено вече на 9533 души.¹⁰

Отначало, до налагане на австрийското законодателство, в Босна още действали османските закони, а в семейното и наследственото право се е прилагал шериатът. Постепенно обаче нещата се променили. От 1 януари 1880 г. Босна и Херцеговина се включва в австро-унгарската митническа зона, което я интегрира стопански към Дунавската монархия, а през 1881 г. се въвежда и военната служба. Това противоречи на конвенцията от Нови Пазар и буди недоволството на мюсюлманите и православните християни. Особено болезнено било военното задължение за мюсюлманските жители, които смятали за несъвместимо с шериата

служенето в християнска армия. Въпреки агитацията на група проавстрийски настроени босненски големци и фетвата на сараевския мюфтия, съпротивата продължила цели две години, през които много мюсюлмани предпочели да се изселят. Като един допълнителен фактор се очертава замяната на натуралната търговия с по-модерното парично стопанство, но в основата на изселванията лежи разбирането на вярващия мюсюлманин, че целият обществен ред, право, норми на поведение и пр. се съдържат в Корана. „Родината“ е там, където господства ислямският закон. И ако мюсюлманинът е възпрепятстван да живее по него, той трябва да се бори за вярата или да се пресели в „Дома на Исляма“ (*Dar-u'l-Islâm*). Ако през XVII в. мюсюлманите в Босненския пашалък са представлявали около 75% от населението, то в 1870 г. броят им спаднал на 48,3%, в 1879 г. бил 38,73%, а до 1910 г. достигнал 32,25%.

Продължаващата конфесионална обвързаност на мюсюлманското население със султана и с шейх-юл-исляма били пречка за по-обхватната му интеграция. Ето защо още през 1879 г. започнало да се ограничава споменаването при петъчната молитва на името на султана като халиф и върховен съюзерен. В същото време се предприели стъпки за създаване на ислямска духовна йерархия, подобна на тази при католическата и православната църкви, за да се подсигури по-ефективен контрол и се прекъсне връзката с Истанбул. В 1882 г. верни на властта мюсюлмански големци отправили петиция за определянето на собствен духовен глава и на следващата година кайзерът назначил за такъв мюфтията на Сараево Хилми Ефенди Омерович. Новият ръководител на мюсюлманското вероизповедание получил титлата *reis-ül-ulema* „глава на улемата“ (глава на ислямските богослови) и към него бил създаден четиричленен Ислямски съвет (*medžlis-i ulema*), отговорен за религиозното обучение и за избора на кадиите. Той предлагал кандидатите за шерийски съдии, но правителството е имало последната дума – и защото (както в България) заплащането им е било със средства от хазната. Това поражда конфликт на интереси и дълго време босненските мюсюлмани предпочитали като последна инстанция по религиозните дела да си остане шейх-юл-ислямът. От гледище на монархията кайзерът бил този, който назначава босненския реис-юл-улема. За сунитите обаче това представля-

вало един вид отделяне от халифата, равнозначно на ерес. Затова настоявали последното решение да идва от Истанбул. Една конференция в Сараево през септември 1900 г. проправя път за религиозна автономия на босненските мюсюлмани, говори се за наличие на “islamski narod”, имащ четири-вековна ислямска традиция. Автономният статут на местните мюсюлмани влиза в сила на 1 май 1909 г. и той включвал управлението на вакъфите, избора на улема и пр., като се запазвало формално одобрението на шейх-юл-исляма, който издавал съответна грамота (*menšure*) за легитимността на новоназначения реис-юл-улема.

Изграждането на отделна духовна йерархия уредило и въпроса с вакъфите – институцията с основно значение за социалния живот в мюсюлманското общество, доколкото от вакъфските приходи се поддържали джамиите и религиозните училища, подсигурявало се заплащането на учителите в тях, издържали се кухни за бедните, строяли се обществени бани и пр. От 1863 г. в Османската империя функционирало министерство на вакъфите, което се е грижело за правомерното изразходване на средствата от страна на вакъфските управители (мютевелии). След окупацията през 1878 г., обаче, Босна и Херцеговина отпаднали от неговия контрол. В 1894 г. новата власт създава Вакъфска комисия, чиито членове били назначени от губернатора. В първото десетилетие на XX в. възниква и “*Vakuf-i mearif*” – институция, отговаряща за вакъфското и училищното дело на мюсюлманите. Тя включвала реис-юл-улема, шестте мюфтии и директора на Вакъфската комисия, като нейната дейност била подпомагана от 24-членен Надзорен съвет с избрани представители от различни райони на страната.

Училищното дело на босненските мюсюлмани запазило и при новите условия традициите на османската образователна система. В нейната основа стояло началното училище (*mekteb*), намиращо се край джамиите и поддържано с вакъфски средства. Там се получавали първоначални познания по арабско писмо и четене на Корана, усвоявали се основни понятия на исляма, учел се турски език, но не и светски предмети. Децата постъпвали в него между шестата и десетата си година и оставали толкова, колкото родителите им сметнали за необходимо. През 1879 г. в Босна е имало 499 такива училища. От учебната 1892/93 г. се появяват реформираните мектеби с тригодишен курс на

обучение и изучаване също на латинско и кирилско писмо. Целта била, след завършване децата да могат да бъдат приемани в трети клас на обществени училища. Инициативата нямала голям успех – в края на века броят на 92-те реформирани училища е бил незначителен спрямо 1000-те традиционни мектеби, а през 1914/15 г. от общо 1436 мектеби имало все още 1233 nereformirani и само 203 реформирани. Като един вид средно училище функционирали т. нар. *guždiye* с четиригодишно обучение. В тях се изучавали също светски предмети, но и тук преподаването било центрирано около принципите на вярата. Окупацията заварва в Босна само 18 руждиета. През 1913 г. там все още имало едва 30 училища от този тип, които поради намалена посещаемост били превърнати в публични основни училища. За по-висш тип ислямски училища се смятали т. нар. *medrese*. Те се намирали под надзора на реис-юл-улема и в тях освен шериатски науки се изучавали също география, история, математика, европейско право и сърбохърватски език. И тук властите се опитали от 1895 г. да въведат някои промени, ограничени на организационно ниво. През 1900 г. вече било ясно, че и медресетата не могат да бъдат превърнати в модерни образователни институции. Техните абсолвенти запълвали нуждата от шерийски съдии, но в крайна сметка опитите за подобряване на образованието в Босна и Херцеговина срещали пасивната съпротива на мюсюлманите. Най-малкото и поради страха от проникването на „чужди“ идеи в училищното дело, традиционно отнасяно към сферата на религиозното възпитание. Автономният статут на босненските мюсюлмани допринасял за запазване на статуквото. Техните деца били в състояние да разчитат арабските букви, но оставали неграмотни по отношение на официалния език (*zemaljski jazik*, *srpsko-hrvatski jazik*). В 1910 г. това били 94,65% от момчетата и 99,68% от момичетата над седемгодишна възраст. Наличието на народни училища и въведеното в 1911 г. задължително образование не променили отношението на мюсюлманите. През 1899/1900 г. само 4886 мюсюлмански деца посещавали 293-те обществени основни школа, а от тях – едва 12 момичета. Подобна била ситуацията и в по-висшите училища. През 1879 г. в гимназията на Сараево от 42 ученика един е бил мюсюлманин; в Мостар през 1893 г. от 65 гимназисти е имало само 8 мюсюлмани, а до 1910 г. едва 10 босненски мюсюлмани били вече завършили някакъв евро-

пейски университет. Това недвусмислено доказва, че разликите в образователните системи през модерната епоха стават една от причините за забавяне развитието на „Дома на Исляма“ и за изоставането му в съвременния свят.

В хода на австро-унгарското управление отговарящият за Босна имперски финансов министър Béni Kállay (Benjamin von Kállay) и големият експерт по историята и културата на Западните Балкани Lajos Thallóczy (Ludwig von Thálloczy) предприели опити за всеобхватна модернизация на страната. Липсата на достатъчно средства забавило решаването на аграрния въпрос (оземляване на селяните чрез изкупуване на земя, обезщетения на бившите ѝ владетели и сключване на обвързващи договори между бегове и кметове), но Босна и Херцеговина постепенно придобила все по-съвременен облик. Построени били железници, нови улици и високи градски постройки, развило се минното дело, възникнали индустриални предприятия, модернизирала се финансовата система, въведени били нови технологии – в Сараево се появил електрическият трамвай (още в 1894 г. – четири години преди това да стане във Виена). Но може би най-важен от гледище на социално-политическото инженерство е бил опитът за формиране на обща национална идентичност посредством идеята за т.нар. бошнякство (bošnjaštvo), обединяваща жителите на страната без оглед на конфесионалната им принадлежност. Авторът на тази конструкция се надявал, чрез нея да бъдат пресечени иредентистките стремежи на сърбите и хърватите и да се култивира лоялността на всички етно-конфесионални общности към съвместната им родина Босна.¹¹ Затова Калай използвал термина Bosnâklar („босненци“), за да го разграничи от Вошњаџи („бошнаци“), както се определяли мюсюлманите. Концепцията е била възприета сред част от мюсюлманското население, но имала слаб резонанс между православните и католиците. Проблемът бил, че босненските сърби и хървати са се били вече ориентирали към Сърбия и Хърватско, а мюсюлманите още се самоопределяли не национално, а общо като „ислямски народ“. След смъртта на Б. Калай (1903) неговият приемник променил курса и позволил на православните и католиците да се идентифицират национално като сърби и хървати. В резултат възникнали и първите босненски национални партии.

Още ранните периодични издания на босненските мюсюлмани, „Вошњаџак“ (1891-1910) и

„Behar“ (от 1900 г.), събирали около себе си елита на местната интелигенция и ставали платформи за дискутирането на актуални обществени въпроси. Списанието „Вошњаџак“ се подкрепяло от австро-унгарските власти и то самото е било лоялно към политиката на реформи, включително идеята за босненска национална идентичност без оглед на религиозните различия. Нещо повече, просръбската и прохърватската ориентация на православните и католиците в страната то интерпретираше не като белег за национална принадлежност, а по-скоро като следствие на сръбската и хърватската пропаганда. Със западането на идеята за бошнякството влиянието на списанието намаляло за сметка на по-консервативното сп. „Behar“, което още с появата си повело борба за замяна на остарялото название „Muhamedanac“ с „Musliman“ – термин, който правителството въвежда официално през 1901 г. Две години по-късно е основано и благотворителното дружество „Gajret“, което до началото на Втората световна война подпомагало мюсюлманските младежи в средното и висшето образование. Сп. „Behar“ инициира създаването и на други мюсюлмански сдружения, поради което времето до анексията на Босна (1908) понякога се определя като период на „ислямско възраждане“ в страната.

Неуспехът в конструирането на обща босненска нация е бил подсилен и от опитите в Хърватия и Сърбия да припознаят мюсюлманското население на Босна и Херцеговина като ислямизирана част на хърватския или сръбския народ. Още първият идеолог на хърватската нация, Pavao Vitezović (1652-1713), в чиито трудове заляга идеята за Великата Хърватия, е смятал всички славяни за хървати. Според него, хърватската територия някога обхващала както древна Илирия (по-голямата част на Югоизточна Европа и в Унгария), така също обитаваните от славяните пространства между Адриатическо, Черно и Балтийско море. Създателят на югославизма Josip Strossmayer (1815-1905) и хърватският национален идеолог Ante Starčević (1823-1896) също са вярвали в хърватския произход на босненските мюсюлмани. Старчевич ги е подкрепял в религиозните дела, демонстрирал е симпатии към исляма и е обявявал босненските мюсюлмански земевладелци (бегове) за „най-старите чисти благородници сред хърватите“. Аналогични схващания са се развивали и в Сърбия. Там националният идеолог Dositej Obradović (1742-1811) на свой ред е разпростирал представата си за терито-

рията на сръбската нация над Босна и Херцеговина с Дамация; Vuk Karadžić (1787-1864), като изхождал от идеята за общия език, разглежда цялото южнославянско езиково пространство като „сръбско“; по-късно дипломатът Miroslav Spalajković (1869-1951) определя босненското население като „най-благородна част на сръбските маси“, чиято кръв била останала „най-чиста от чужди примеси“.

Притиснати от две страни, целящи поглъщането на Босна и Херцеговина в една Велика Сърбия или Велика Хърватска, мюсюлманите започват да градят националната си идентичност на базата на религиозната общност. Още през 1906 г. сред тях възниква автономисткото движение *Muslimanska Narodna Organizacija* (MNO) – година преди появата на аналогична по име партия *Srpska Narodna Organizacija* и две години преди *Hrvatska Narodna Zajednica*. То е приемник на функциониралото от 1887 г. „Движение за вакъфско-просветна автономия“ (*Pokret za vakufsko-mearijsku autonomiju*). Появата на MNO било посрещнато с неодобрение от средите около „Вошњак“ заради религиозния акцент в програмата и застъпването на интересите предимно на едрите земевладелци. От 1907 г. организацията овладяла ръководството на „Gajret“ и подчинените на него по-малки сдружения и придобила все по-очертана просръбска ориентация. Това кара групата на „прогресивните мюсюлмани“ (*Napredni Muslimani*) да създадат нова партия – *Muslimanska Napredna Stranka* (MNS), която била прохърватска и се опитва да впише исляма в модерността. По-късно тя се определя като независима партия – *Muslimanska Samostalna Stranka* (MSS) и участва самостоятелно в изборите през 1910 г. за първия местен парламент (Sabor), на които обаче е била победена от MNO, спечелила всичките 29 мюсюлмански мандата. И ако преди анексията на Босна и Херцеговина (1908) сътрудничеството между мюсюлманите и сърбите е било по-силно, то дискусиите по аграрния въпрос в парламента (1911) довели до сближаване на мюсюлманските и хърватските депутати. Анексията се възприела различно от босненските мюсюлмани – докато върхушката им се ангажирала с господстващата монархия, по-ниските слоеве реагирали с изселвания към върнатия на Високата порта санджак Novi Pazar (бъдещата област Санджак), Косово, Ис-

танбул или дори Анадола. На свой ред, съпротивата сред сръбското население срещу хабсбургското господство довела до поява на младежката революционна организация *Mlada Bosna* (1904), която засилила позициите си след сръбските и черногорските победи в двете балкански войни (1912-1913) и се стремяла към обединяване на южнославянските територии с кралство Сърбия. В нейния състав освен сърби (70%) и хървати (10%) членували и доста мюсюлмани (20%). Един от тях, Muhamed Mehmedbašić, е от съзаклятниците, осъществили атентата срещу австрийския престолонаследник Франц Фердинанд и съпругата му в Сараево на 28 юни 1914 г. (Видовдан), който дал формален повод за избухване на Първата световна война. Той единствен успял да се измъкне от съдебния процес (другите били осъдени на смърт или на дълги години затвор).

Войната поляризира мюсюлманското население. Част от него симпатизирало на сърбите (особено след забраната на кирилското писмо и закриване на повечето сръбски дружества в 1915 г., интернирането на три до пет хиляди босненски сърби в лагери, екзекутирането на около 250 души за шпионаж и прогонването на 5000 семейства в Сърбия). Мнозинството обаче воюва за Австро-Унгария, а чрез съюза на Дунавската монархия с Османската империя – косвено и за Високата порта. (Такива ще да са били съображенията и на българските турци и мюсюлмани, приети на служба в българската армия). В края на войната мюсюлманите били разделени по въпроса за следвоенното устройство. Едни приемат идеята за реорганизиране на монархията с конституиране на славяните като трети държавен стълб – решение, подкрепяно и от босненските хървати. Други се опасявали, че при обединяването на Босна с Хърватска техните интереси не ще бъдат добре защитени и предпочитали автономия на страната и нейното включване в унгарската имперска половина – още в 1917 г. MNO изпраща меморандум до кайзера с подобно предложение. Трети виждали в евентуална обща държава на южните славяни оптималната перспектива за развитие.

На 28 октомври 1918 г. хърватският парламент гласувал против господството на Хабсбургите, ден по-късно бива прокламирано и създаването на независима Държава на словенци, хървати и сърби с център в Загреб. На 3 ноември е формирано и първото национално правителство на Босна. Много

сръбски кметове обаче обявили едностранно присъединяване към Сърбия. Стигнало се до бунтове, насочени срещу мюсюлманските едри земевладелци и само намесата на сръбските войски помогнала за успокояване на положението. На 1 декември 1918 г. принц-регентът Александър I. Караджорджевич обявил в Белград учредяването на Кралство на сърби, хървати и словенци – бъдещото Кралство Югославия (от 1929 г.).

В новата държава Босна и Херцеговина заемали средишно положение, като се запазва статутът на местните мюсюлмани от 1909 г., които по договора от Сен-Жермен придобиват право на малцинствена закрила. Към тях се присъединяват мюсюлманските общности от Македония, Южна Сърбия, Косово и Черна гора, които получили права, подобни на тези от босненския автономен устав. Така Сараево се оформя като център на духовния живот на мюсюлманите в Западните Балкани. Там на 16 февруари 1919 г. кръгове около вестник „Vrijeme“ иницирали основаването на новата *Jugoslavenska Muslimanska Organizacija* (JMO), приемник на някогашната MNO, начело с Mehmed Spaho, който още в края на войната бил агитирал за създаването на една обща южнославянска държава. Спахо пледирал за автономия на Босна и Херцеговина в рамките на единна Югославия и виждал в югославизма възможност за мюсюлманите да се измъкнат от натиска за самоопределяне като сърби или хървати. Сам той на младини се е дефинирал като сърбин, а после като „югославянин“; неговият брат, който между 1938-1942 г. бил реис-ул-улема, се е смятал за хърватин, а другият брат се регистрирал като сърбин – пример за условностите при всеки идентификационен модел, независимо дали основан на конфесионална или на етно-национална (и езикова) принадлежност.¹²

В изборите на 20 ноември 1920 г. мюсюлманите масово гласували за JMO – 33,5% от гласоподавателите в Босна и 6,9% – в цяла Югославия, докато гласовете на сърбите и хърватите се размили сред множество партии. Това превръща организацията в политически фактор. Нейните депутати подкрепили бойкотиранията от хърватите Видовданска конституция от 28 юни 1921 г. (видовден), като с това запазвали териториалната цялост на Босна – при последвалото поделение на страната шестте области на Босна съвпадали с границите от времето на австроунгарското управление. Те

успели да облекчат и последиците на аграрната реформа, с която 2/3 от поземлената собственост на мюсюлманските едри земевладелци била разпределена сред 250 хиляди сръбски селяни, в т. ч. някогашните кметове, военни ветерани, инвалиди и др. (1 076 685 хектара, за които властите обезщетили бившите владетели, включително чрез държавни облигации). В конституцията била потвърдена религиозната автономия на мюсюлманите и се запазило правото им на шерийски съд. Същевременно сред тях се провела и своеобразна модернизация – след едно посещение в Турция босненският реис-ул-улема Džemaludin Čaušević останал така впечатлен от реформите на Ататюрк, че набелязал мерки за „отваряне“ на мюсюлманското общество като разрешава на жените да работят, премахва забулването, а мъжете трябвало да заменят „по турски“ фесовете си с шапки.¹³ Скоро обаче в JMO настъпва разцепление – през 1922 г. от нея се обособява нова мюсюлманска партия *Jugoslavenska Muslimanska Narodna Organizacija* (JMNO), която изоставя автономисткия курс на Мехмед Спахо и става главен съюзник на сръбските партии, а JMO излиза в опозиция. През 1923 г. JMNO учредява и свое културно дружество „Nardna Uzdаница“, докато „Gajret“ продължило до 1941 г. да бъде под управлението на консервативното крило.

За известно време JMO се свързва с Хърватската селска партия (*Hrvatska seljačka stranka*) на Stjepan Radić, който отстоявал националната специфика на хърватите срещу сръбската идея за „триименния народ“ (разделения на три сръбски народ). Той е смятал католиците и мюсюлманите за хървати и е настоявал за присъединяване на Босна и Херцеговина като автономна единица към „хърватската майка-родина“. В 1925 г. коалицията се разпаднала, а JMO е атакувана от паравоенните сръбски националисти, отхвърлящи идеята за югославизма като „австрийски внос“ и дори опитали се да ликвидират М. Спахо. След изборите от 1927 г. JMO започнала да подкрепя сръбското правителство и вече се определяла като босненска (а не мюсюлманска или югославска) партия. Напрежението между сърби и хървати довело на свой ред през юли 1928 г. до убийството на Радич и други хърватски депутати, а това разкрило пътя към кралската диктатура.

Когато на 6 януари 1929 г. Александър I отменил конституцията от 1921 г. JMO била забранена

заедно с останалите партии. В кралство Югославия, прокламирано на 3 октомври 1930 г. на мястото на Кралството на сърби, хървати и словенци, всички отделни дотогава мюсюлмански общности били обединени под ръководството на един реис-юл-улема със седалище в Белград и два подчинени центъра в Скопие и Сараево. Той бил назначаван от краля по предложение на правосъдния и вътрешен министър, без да има вече нужда от акт на потвърждение (меншуре) на шейх-юл-исляма, тъй като още в 1924 г. халифатът бил премахнат от републиканско правителство на Турция. И докато хърватските националисти в изгнание противостояли на изграждането на една унитарна централистична Югославия като учредили в 1932 г. движението „Усташа“ (*Ustaša – Hrvatski revolucionarni pokret*), което повело борба за самостоятелна хърватска държава, то босненските мюсюлмани се държали за конфесионалната си принадлежност при всеки опит за тяхното етническо идентифициране като „сърби“ или като „хървати“. С агентата над Александър I в Марсилия (1934) се слага край на кралската диктатура. Новата югославска конституция от 1936 г. не внася съществени промени – само седалището на реис-юл-улема било преместено от Белград в Сараево, а мюсюлманите възстановили автономния си статут. Мектебите запазили финансирането си чрез вакъфите, но вече не били задължителни за посещаване до постъпване в основните училища. За подготовката на духовни кадри в Сараево е бил основан шериатски образователен център, заменен в 1937 г. от едно висше училище по ислямска теология. Реорганизираната от М. Спахо Югославска мюсюлманска организация се присъединява в 1937 г. към правителството на Milan Stojadinović, а след свалянето му в края на 1938 г. участва и в новия кабинет на Dragiša Svetković. Опитът обаче да се реши „хърватския въпрос“ чрез споразумението (spogazum) между Д. Цветкович и водача на Хърватската селска партия Vlatko Maček, водещ до създаване на т.нар. Banovina Hrvatska, към която били присъединени също части от Босна и Херцеговина, предизвикал оттеглянето на подкрепата за правителството от страна на ЖМО. Мехмет Спахо протестирал, но внезапно умира в Белград на 29 юни 1939 г. Неговият приемник в партията Džafer Kulenović пледирал за създаването на отделна босненска бановина в „историческите граници на Босна и Херцеговина“

или за получаването на автономен статут на Босна и Херцеговина, но и двете алтернативи били отхвърлени. Със споразумението от 1939 г. хърватската държава получила както Sava-Banovina (Хърватия и Славония), така и Primorska-Banovina, а с тях – по-голяма част от Босна. Други две бановини с босненски земи попаднали под сръбски контрол. Това разделение обусловило и ориентацията на босненските мюсюлмани по време на Втората световна война. Редица дейци на ЖМО подкрепили режима на Ante Pavelić – самият Джафер Куленович е служел като вицепрезидент на усташката държава, докато други поддържали сръбските партизани.

(следва)

- 1 Така ги обозначава **Peter Sugar**. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (= A History of East Central Europe V), Seattle/London 1977, p. 65 f.
- 2 **Mehmedalija Bojić**. *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001, s. 36 (цит по **Rijad Muharemović**. Ursachen der verspäteten Nationalisierung der bosnischen Muslime. Wien, 2013, S. 11 (Universität Wien, Diplomarbeit).
- 3 Срв. **Ernst Bauer**. *Zwischen Halbmond und Doppeladler, 40 Jahre österreichische Verwaltung in Bosnien-Herzegowina*, Wien, 1971, S. 31.
- 4 Терминът е познат и в България като потуран-ец (мн.ч. потуран-ци) – друго обозначение за помациите и ислямизираните павликяни.
- 5 Срв. **Mustafa Imamović**. *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, s. 173 (цит по **R. Muharemović**. Ursachen, 14).
- 6 Възможно е, хамзаитите да са били разклонение на възникналия през 9 в. в Хорасан мистичен орден маламатийа, забранен в Османската империя. Срв. също **R. Muharemović**. Ursachen, 14-16, с цитираната там литература.
- 7 Срв. **Florian Bieber**. *Bosnia-Herzegovina and Lebanon in Comparison. Historical Developments and Political System before the Civil War*. Sinzheim: Pro Universitate, 1999, p. 12.
- 8 Вж. например: **Martha M. Čupić-Amrein**. *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Herzegowina (1878-1914)*. Bern/Frankfurt/New York/Paris, 1987, S. 25-28.
- 9 **F. Bieber**. Цит. съч., с. 18.
- 10 **F. Bieber**. Цит. съч., с. 19.
- 11 Вж. **Valeria Heuberger**. Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina. – In: *Brückenschläge – „Bosnischer Islam“ für Europa*. Stuttgart-Hohenheim, 20-22.11.2009, S. 1-5 (Akademie der Diözese Rottenburg-Stuttgart).
- 12 **Noel Malcolm**. *Bosnia: A Short History*. London, 1994, p. 163.
- 13 **N. Malcolm**. Цит. съч., 167.